

Szentmihályi Gergely

SÍITÁK ÉS SZUNNITÁK – EGY SZEMBENÁLLÁS TÖRTÉNETE ÉS TANULSÁGAI

Tanulmányunk első, az iráni atomprogramról szóló része után (*Perzsa atom?*, Kommentár 2011/6.) most a síita ország sajátos vallási, közjogi és társadalomtörténeti hagyományait taglaljuk. Tesszük ezt azért, mert az iráni konfliktus kapcsán sok szó esik a palesztin–izraeli, az iráni–izraeli vagy az amerikai–iráni szembenállásról. Sokszor háttérbe szorul azonban az iszlámon belüli síita–szunnita harc jelentőségének elemzése. Ez pedig épp azáltal nyeri el politikai jelentőségét, hogy árnyalja az USA/Európa/Izrael kontra muszlimán világ ellentétpárt. A helyzet ennél ugyanis jelentősen bonyolultabb. Valójában több, különböző (vallási, kulturális, gazdasági és politikai) szempontrendszer keveredése alakítja ki azt a rendkívül összetett külpolitikai „ökoszisztémát”, amely segít megérteni a felek mozgatórugóit és kényszerpályáit, stratégiai érdekeiket és taktikai húzásait. Iránt és az Al-Kaidát (valamint a tálib rendszert) épp azért volt hiba ugyanarról a töről fakadó közös ellenségnek tekintenie az USA-nak, mert a tálibok és a terrorszervezet (szélsőséges szunniták lévén) ősi és kérlelhetetlen ellenségei voltak Iránnak, a síita vallás egyik fellegetvárának.

A Perzsa-öböl arab országainak (Bahrein, Katar, Kuvait, Jemen, Omán, Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek és Irak; ezek – Irak kivételével – egy közös piaci szervezetbe, az Öböl Menti Együttműködési Tanácsba, angol rövidítéssel a GCC-be tömörülnek) mindegyikében jelentős, bár változó arányú síita lakosság él. A síita–szunnita megoszlás ráadásul gyakran társadalmi–szociális törésvonalakat is jelent, azaz a szegényebb rétegek síita vallásúak, gyakran összefüggésben azzal, hogy ők teszik ki az olajipari munkások jelentős hányadát.¹

Bahrein² lakosságának például közel 70 százaléka síita vallású, és az „arab tavasz” szele az ottani rendszert is megérintette: a többségi síiták igen elégedetlenek hátrányos helyzetükkel és a kisebbségben lévő szunniták kiváltságaival. A bahreini rendszer stabilitása már csak azért is kényes pont, mert ebben az országban állomásozik az amerikai 5. flotta. A tavaly februárban kezdődő síita zavargásokban legalább 30 ember halt meg, és a vallási feszültséget nem enyhítette, hogy a tüntetéseken csak a (többségében vahabita vallású) Szaúd-Arábia hadseregének segítségével és kemény fellépésével sikerült úrrá lennie a szunnita uralkodócsaládnak.

Katarban a népesség 10 százaléka perzsa és 15 százaléka síita vallású. Az említett Szaúd-Arábia, az USA egyik legfontosabb térségbeli szövetségese a szunnita ágon belül is

¹ Egyes becslések szerint a külföldi vendégmunkások (természetesen nem csak az olajiparban dolgozók) a régió lakosságának 40%-át teszik ki. Lásd http://kitekinto.hu/iszlam/2010/09/08/kelet_fele_nyitnak_az_obol-oroszagok.

² Bahreinre az iráni sah idejében (a közös múlt okán) Irán „31. tartományként” tekintettek. Ez a – részben – szimbolikus kifejezés sokszor még most is felbukkan iráni vezetők részéről.

radikálisnak számító vahabita irányzatot követi államvallásként (így is él az országban 15 százaléknyi síita). Szaúd-Arábia mind szövetségi politikája, mind államvallásának éles különbözősége miatt markánsan szembenáll Iránnal.³ Kuvaitban a népesség több mint harmada más arab országból érkező bevándorló, a síiták aránya 25 százalék körüli.⁴ Ugyanakkor ezen országok közül még Kuvaitban viszonylag a legharmonikusabb a kapcsolat a két felekezet között, ami elsősorban a folyamatosan egyensúlyozni próbáló, meglehetősen mérsékelt és toleráns helyi alkotmányos monarchiának köszönhető. A lappangó feszültséget azonban jól jelzi, hogy tavaly májusban a kuvaiti parlamentben összeverekedtek síita és szunnita képviselők.

Jemenben a muszlim népesség 35–40 százaléka síita, itt tavaly márciusban a 2004 óta a kormány ellen küzdő (főképpen huszi) síita lázadók odáig merészkedtek, hogy tűzpárbajban elfoglaltak egy katonai létesítményt az ország északi részén. Az összecsapásokba mind Irán, mind Szaúd-Arábia közvetve vagy közvetlenül beleavatkozott az egyik illetve a másik oldalon.⁵ Ománban ugyan elenyésző arányú a szoros értelemben vett síita kisebbség, mintegy 5–10 százalék,⁶ a többség viszont az ibáditák⁷ irányzatot követi, a szunniták 25–30 százalékukkal kisebbséget alkotnak. 2011 tavaszán ebben az országban is voltak zavargások, de ezekben kevésbé volt tettenérhető a síita–szunnita szembenállás.

Az Egyesült Arab Emírségekben az iszlám vallásúak körülbelül 10–15 százaléka síita. Az Emírségek és Irán kapcsolata sem felhőtlen, ami (klasszikus geopolitikai pengéváltások indikátoraként) nem kis részben a Perzsa-öböl egyes szigeteinek hovatartozása körüli viták miatt alakult ki. Ugyanakkor a gazdasági összefonódás fékezőerővel hat a felekre.

Irakban többször is végrehajtottak iráni síita zarándokok elleni halálos merényleteket szélsőséges szunnita csoportok, Iránban pedig tavaly júniusban kivégezték az Iránban egyik szunnita lázadócsoporthoz tartozó Dzsundallah⁸ vallási vezetőjét.

Összességében tehát: a Perzsa-öböl országai ütközőterületet jelentenek a két nagy regionális hatalom, a fundamentalista szunnita államvallású Szaúd-Arábia és a síita államvallású Irán között. A gazdasági és hatalmi érdekekben ezen szövevényében mindkét fél hátulról mozgatja a figurákat, amelyek egymással és a két nagyhatalommal is bo-

³ Az Irán elleni szankciók és az amiatti iráni fenyegetőzések hatására Szaúd-Arábia nem volt rest azonnal jelezni, hogy képes és hajlandó pótolni az iráni olajexport-volumenének csökkenését saját kitermelésének növelésével.

⁴ Lásd www.pewforum.org/newassets/images/reports/Muslimpopulation/Muslimpopulation.pdf.

⁵ 2010-ben a jemeni síita lázadókat a szaúdi hadsereg bombázta, Irán pedig mindeközben fegyverszállításokkal támogatta a lázadókat.

⁶ Lásd www.pewforum.org/newassets/images/reports/Muslimpopulation/Muslimpopulation.pdf.

⁷ Ez egy jellegzetesen hatalomellenes iszlám irányzat, a síitákból kiváló kháridzsitákon (róluk részletesebben a tanulmányban később) belüli egyik ág. Az ibáditák irányzat túlsúlya Ománt történetileg valamelyest elszigetelte mind a szunnitáktól, mind a többi síita irányzattól. (Egyesek nem is tekintik síita ágnak, mivel annyira korán különváltak a síiták vízvázaló jelentőségűnek tekinthető vallási vezetőjétől, Alitól. Sőt Alit egyenesen a kháridzsiták ölték meg.)

⁸ A Dzsundallah beludzs etnikumú szunnitákból áll, akik gyakran követnek el Iránban robbantásos merényleteket. Teherán sokszor vádolta Washingtonnal azzal, hogy titokban felszereléssel és kiképzéssel segítik a szervezetet. Azonban az amerikai külügyminisztérium tavaly novemberben hivatalosan is a terrorszervezetek listájára vette fel a Dzsundallahot, ezzel gesztust gyakorolva Irán felé is.

nyolult egymásrautaltságban, versenyben és kölcsönös feszültségben vannak; a képet a vallási motívumok finom hálózata tovább bonyolítja. Ezen igen kényes egyensúlyt lát-szanak felborítani egyfelől az „arab tavasz” tavaly kezdődő hullámai, másfelől az iráni atomprogram. Ezek a feszültségócok kívülről támogatott belső lázongásoknál komolyabb atrocitásokban is megmutatkozhatnak, a síita–szunnita hosszútávú békés együtt-élést pedig az eredendő és feloldhatatlan vallási ellentétek (amelyeknek történeti hát-terére hamarosan, a tanulmány további részében kitérünk) legalábbis kétségessé teszik. Az egész összképet tovább árnyalja a térség különböző iszlám országainak egészen eltérő spektrumon játszó Izrael-ellenessége. Olyan érdekes, de sokszor csak alkalmi szövet-ségekkel, amelyeket hosszú idő után egészen bornírt helyzetek képesek felülírni (lásd a korábban példás török–izraeli viszony gyökeres megromlását a segélyeket szállító török hajó megtámadása után 2010-ben).

A síita–szunnita szembenállás történeti háttere

A perzsa hagyományok mellett Iránban a legfontosabb kulturális talapzat az iszlám. A vallás kialakulását követő iszlám hódítás kezdetén a fényűző életet élő perzsa Szászánida⁹ uralkodókat az újonnan létrejött vallás zászalja alatt arab seregek söpörték el.

A Szászánida uralkodók és a velük összefonódott zoroasztriánus¹⁰ papság gazdagsá-gával szembeni ellenérzések miatt a nagyszámú szegény rétegek igen fogadókészek vol-tak az iszlám puritanizmusára és szociális töltetű ígéhirdetésére (elég az iszlám hit öt pillére közül a *zakátra*, az adakozás kötelességére gondolni). Ugyanakkor az iszlámnak más területeken lezajlott hódításaival szemben az iráni kultúra nem vesztette el sajátos, perzsa jellegét, így bár maga a Korán is arabul íródott, a perzsák megőrizték nyelvüket, kultúrájuk pedig lassacskán – ahogy az iszlám kérlelhetetlensége csökkent és elfogadóbb kalifák kerültek hatalomra – beépült az iszlám kultúrába. Az Omajjádok uralma alatt – az Omajjádok vagy Umajjád eredetileg egy tekintélyes mekkai arab klán volt, amely elő-ször hevesen támadta, majd vallásalapítói megerősödését követően támogatta Mohamed prófétát – az Arab Birodalom keleti határa egészen Indiáig nyúlt.

⁹ A párthusok csaknem 500 évig uralkodtak Perzsiában, meglehetősen laza államszervezetben; őket az egykori Akhaimenida központból, Fárszból származó Szászánida dinasztia győzte le. (A Szászánida Bi-rodalmat szokás Újperzsa Birodalomnak is nevezni, mert magukat az Akhaimenidák örökösének tekin-tették.) A párthusokhoz hasonlóan a Szászánidák is komoly kihívást jelentettek még magának a Római Birodalomnak is: Kr. u. 244-ben egy csatában megölték magát a római császárt, Kr. u. 260-ban pedig elfogták Valerianus római császárt egy ütközetben, aki aztán a Szászánidák fogságában halt meg, megalázó körülmények között. A Szászánida Újperzsa Birodalom egyik jelentősége abban áll, hogy hangsúlyozta a folytonosságot a korábbi, perzsa Akhaimenida Birodalommal (az Akhaimenidák dinasztiájába tartozott Nagy Kürosz és a görög–perzsa háborúkból ismert I. Dareiosz és fia, Xerxész. Az Akhaimenidák adták az első perzsa birodalmat, így az iráni történelem elsősorban őket idézi fel, ha az iszlám előtti történe-lem első nagy alakjait keresi), és az időben közbeeső Szeleukidák és párthusok uralmát idegen hódítók elnyomásának nevezte. Másrésztől államvallássá tette a zoroasztrizmust (vagy másnéven mazdaizmust), az iszlám előtti „ősi iráni” vallást, így az állam és a vallás szorosan összekapcsolódott.

¹⁰ Zoroasztriánusok: ősi perzsa vallás monoteista és dualista elemekkel. A vallás alapítója egy iráni próféta és hitújító, Zarathusztra (Zoroaszter) volt.

Az új, arab (Omajjád) dinasztia (és az iszlám) történetének fontos állomása volt az iszlám egyházszakadás, a *fitna*. Ennek előzménye az volt, hogy Mohamed próféta utód megnevezése nélkül halt meg. Ráadásul nem volt fiúörököse (az arabok között, akárcsak megannyi más társadalomban, férfioröklés volt), csak egy lánya, Fatima. Így a próféta utódja Mohamed egyik barátja és egyben apósa, Abu Bekr lett, akit kalifává (vallási vezetővé) választottak, és aki leverte a lázongó arab törzseket. Fatima azonban férjhez ment, így Mohamednek lett egy veje, Ali, akit követői a próféta törvényes utódának tartottak (ők lettek a síiták: *siat Ali*, azaz Ali követői). Emiatt ellentét alakult ki azok között, akik úgy gondolták, hogy Mohamed leszármazottainak kell a vallási vezetőknek lenniük (*síiták*), és azok között, akik Mohamed barátai, társai közül választottak a kalifákat (épp a régi mekkai arisztokráciából). A síitákkal szembenállók a *szunna* (hagyomány) szó alapján *szunnitáknak* hívták magukat. Ali puritán és szerény életmódja és a választott harmadik kalifa, Oszmán fényűző és hivatalosztogató magatartása miatt az alacsonyabb sorú társadalmi rétegek Ali mellé álltak, és megválasztották őt kalifának, miután Oszmánt elégedetlenkedő katonák lázadó csoportjai megölték. Az Omajjádok azonban nem engedték ki az uralmat a kezükből, és Alit vádolták az előző kalifa megöletésével. Így elkerülhetlenné vált az, amit Mohamed egész életében szigorúan tiltott: vagyis hogy igazhitű muszlimok egymás ellen fegyverrel lépjenek fel. Muavija, Szíria emírje,¹¹ az Omajjád család tagja sereggel vonult Ali ellen. A két sereg azonban (kisebb csetepatéktól eltekintve) nem ütközött meg, hanem egyezkedésbe kezdett, amit Ali seregének egy része az iszlám ügy elárulásának tekintett, és elvonult. Ők lettek a *kháridzsiták* vagy *háridzsiták* (arabul: kilépők, a harcra kivonulók) szakadár irányzata. Ali így meggyengült, és már nemcsak az Omajjád Muavija, hanem saját belső ellenzéke ellen is harcolnia kellett. A kháridzsiták végül fordulópontot jelentettek a harcban. A birodalmat megosztó háborúnak úgy szándékoztak véget vetni, hogy ezen állapotok három fő okozóját megölik (kvázi tiszta helyzetet teremtve ezzel): az Alival szembenálló Muaviját és az Egyiptomot meghódító Amrt, valamint magát Alit. Három kháridzsita vállalkozott arra, hogy ugyanazon a napon (661. január 22-én) meggyilkolják a kiszemelt vezetőket, de a későbbi történéseket jelentősen befolyásoló módon a három áldozat közül csak Ali halt meg.

Ali halála révén megnyílt az út az Omajjádoknak a hatalomba, így Muavija lett az uralkodó. Az Omajjádok azonban a muszlim arab seregek hódításaiból fölhalmozott kincseket jórészt pazar és meglehetősen világias életmódjukra költötték. A társadalmi feszültséget az is fokozta Perzsiában, hogy az arab hódítók és perzsa alávettek viszonyában fontos körülmény volt, hogy az iszlám – Mohamed próféta hagyományát követve – elfogadta a *dzsizját*, amit a nem-muszlim alattvalók fizetnek cserébe azért, hogy megtarthassák hitüket, és nem kell az iszlám hit védelmében harcba vonulniuk.¹² Ez

¹¹ Az *emír* eredetileg 'helytartó'-t jelentett, de az Arab Birodalom későbbi korszakaiban az egyes tartományok vezetői, az emírek hadúrként léptek fel, és egyre önállóbbá váltak, nem kevésszer magának az uralkodónak a kihívóiként viselkedtek. Ez akkor szilárdult meg igazán, amikor az emíri cím örökletessé vált, ezzel pedig megkezdődött az uralkodói vonás teljessé válása. Ezt a folyamatot érdemes összevetni az európai koraközépkor *majordomus* intézményének evolúciójával.

¹² Omár (az iszlám történetében a második kalifa) teremtette meg a *dzimma* (védelem) rendszerét. A nem muszlimok *dzimmik* (védettek) lettek, nem vették el a tulajdonukat, vallásukat gyakorolhatták, ezért cserébe több adót fizettek, és szolgáltatásokkal tartoztak a muszlimoknak (ellátás, elszállásolás).

alapvetően bölcs politikai megfontolás volt a muzulmán kalifák részéről. Hiszen az iszlám hitre térés alóli mentességen kívül az is fontos jellegzetessége volt ennek a rendszernek, hogy sokkal alacsonyabb volt ez az adó, mint a megelőző (például Szászánida) időkben, így a meghódítottak nem lázadtak (bár így is többet fizettek, mint a muszlimok). A feszültség akkor kristályosodott ki, mikor a fényűző és despotikus stílusú Omajjád kalifáknak az említett adóbevételek miatt már nem volt érdeke, hogy túl sokan térjenek át az iszlámra. Az a paradox helyzet állt elő, hogy az (eredetileg) iszlám hit élharcosa, a kalifa abban volt érdekelt, hogy a többet adózó nem-muszlimok száma ne csökkenjen az iszlám hitre való áttéréssel. Al-Haddzsádsz emír, aki a keleti tartományokat irányította, meg is tiltotta (!) a perzsáknak az áttérést. Ráadásul bár a Korán minden muszlimot egyenlőnek hirdet, azoknak, akik a meghódítottak közül áttértek, valamelyik arab törzshöz kellett csatlakozniuk kvázi kliensként vagy hűbéresként. A síita és kháridzsita irányzatok így egyre népszerűbbek lettek, hiszen a fennálló hatalommal szemben határozták meg magukat, míg az arab hódítókat törzsi villongások osztották meg (például a kalbiták és kajsziták harca).

Az iráni identitás alapjai – perzsa és síita elemek

Az Omajjádok bukását az Abbászidák felemelkedése okozta. Az Abbászidák is Mohamed családjának egy ága (Bár al-Abbász Mohamed nagybátyja volt), és hagyományos szembenállásukat az Omajjádokkal az is jelzi, hogy a dinasztiaalapító Al-Abbász az iszlám „egyházszakadás” során Ali (és a síiták) mellé állt. Az Omajjád uralom alatt az Abbászidák éppen azon álláspontjuknak köszönhetően népszerűségük egy részét, hogy a kliensség (*mavla*) és az ebből fakadó másodrendű alattvalóság ellen léptek fel. Másrészt ügyesen manővereztek a megosztott birodalom különféle érdekei között, így a síitákat is igyekeztek megnyerni, de sok nem-síita muszlimot is maguk mellé állítottak. A belső széthúzásoktól és különböző iszlám irányzatok lázadásaitól legyengült Omajjádokat Kr. u. 750-ben legyőzték. Jól jelzi a hangsúlyeltolódást, hogy az Abbászida dinasztia már Bagdadba helyezte központját, messzebb az iszlám arab térségeitől, és az új Abbászida Kalifátus hangsúlyos perzsa jegyeket kezdett magán hordozni. Az Abbászida időszak egyik leglényegesebb eleme a későbbi Irán számára, hogy „a mai iráni identitás kialakulásának első szakasza, azaz az irániság és az iszlám összefonódása [...] az Abbászidák alatt végbement”.¹³

Az elit és a tudomány nyelve az arab volt ugyan, de a tudomány és a művészet perzsa hagyományokból táplálkozott, és a köznép továbbra is perzsa nyelven beszélt, egyes területek továbbra is a perzsa kultúra fontos központjai maradtak.¹⁴ Így az új birodalom egyszerre volt a perzsa kultúra örököse és az iszlám vallás országa. A kettő szintézise pedig sajátosan iráni identitást adott az itt élő népeknek.

Az Abbászida Kalifátus azonban alapvetően szunnita maradt. Uralomra kerülésük után ugyanis az Abbászidáknak már nem volt szükségük a síitákra, ezért azok ismét lá-

¹³ N. RÓZSA Erzsébet: *Evolúció és revolúció az Iráni Iszlám Köztársaság külpolitikájában = Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*, szerk. N. Rózsa Erzsébet, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005, 112.

¹⁴ Így a Transzoxániának nevezett tartományban a híres Szamarkand és Bukhara.

zadozni kezdtek, és a Bújida síita emírdinasztia vezetésével megdöntötték a hatalmukat. Őket a szeldzsuk törökök uralma követte Iránban. A megosztott birodalmon végül a többszöri mongol áradat söpört végig.¹⁵ A mongol pusztítás kegyetlensége nagyon visszavetette a perzsa kultúrát és az egész országot, több millió lakos pusztult el. Ezt követően erősödött meg Iránban a szufizmus.¹⁶ Egyesek szerint a szufizmus mongol pusztítás utáni elterjedése azzal volt összefüggésben, hogy a nehéz körülmények a spiritualizmus felé fordították az irániakat.

A szufizmus más iszlám irányzatokkal ellentétben nem öltött konkrét politikai formát, hiszen a világtól való elvonulás, a kontemplatív szemlélet volt jellemző rá. Azonban a Szafavidák révén ez megváltozott. A *szafavidák* eredetileg egy szúfi rend volt,¹⁷ amely egyre nagyobb befolyásra tett szert, és amikor már elérte azt a pontot, hogy híveinek világi, politikai céljai is lettek, akkor az egyik sejkjük a síita iszlám felé terelte a Szafavidákat. Az oszmán birodalomban ekkor már jelentős számú síita volt (főleg a türkmének), és a Szafavida Iszmail török-türkmén síita seregei¹⁸ élén meghódította Iránt, és 800 év után a Szafavidák személyében újra perzsa dinasztia került az ország élére. A síita iszlám a Szafavidáknak és a síitizmus társadalmi igazságosságot hirdető tanainak¹⁹ köszönhetően hamar elterjedt egész Iránban. A Szafavida uralom igazi jelentősége azonban az volt, hogy Abbász sah felhasználta a síita identitást és összekapcsolta azt a perzsa identitással, így sajátos iráni nemzeti tudatot hozott létre. A nemzeti önazonosságban fontos megkülönböztető jeggyé vált a síita iszlám, ami az irániakat élesen megkülönböztette a legnagyobb politikai riválistól, a szomszédos Oszmán-Török Birodalomtól. Ahogy arra N. Rózsa Erzsébet is rámutat már idézett tanulmányában: „Ez a lépés tudatos politikai döntés volt a Szafavida állam identitásának megfogalmazására, amelynek következtében a síita iszlámot mint politikai eszközt használták fel”, és „a Szafavidák döntése a síita iszlám felvételéről a modern értelemben vett nemzetállamiság megteremtésének előfutára volt a 16. század elején”.

A síita és a szunnita iszlám politikafelfogásának eltérései

A síita iszlám az iráni identitás fontos részévé vált. Fontos azonban kitérni arra is, hogy az iszlámon belüli irányzatok közül a síita iszlám milyen konkrét államfelfogás-beli és politikai vonatkozásokkal bír, és ennek következtében hogyan hatott az iráni gondolkodásra. Konkrétabban: miként következett mindebből az, hogy a mai Iráni Iszlám Köztársaság bonyolult keveréke a demokráciának és a teokráciának.

¹⁵ 1209: Dzsingisz kán; 1256: Dzsingisz kán unokája: Hülegü; 1384: Timur Lenk.

¹⁶ A szufizmus az iszlám misztikus irányzatainak összefoglaló neve. Ezek Allah misztikus szeretetét hangsúlyozzák, és befeléfordulóbbak, mint az iszlám többi ága. A szufizmusra jellemző egyfajta aszketizmus is, így az irányzat keretein belül kezdtek el kifejlődni a későbbi dervisrendek.

¹⁷ Lásd John FARNDON: *Merre tart Irán. Félelmek és tények*, HVG, Budapest, 2006, 40.

¹⁸ Iszmail harcosait vörös turbánjukról kizilbasnak nevezték.

¹⁹ A síiták által nagy becsben tartott Ali többször is hangsúlyozta az elesetteken való segítségnyújtás parancsát és a rászorultak iránti kötelességeket.

A síita iszlámot elsődlegesen az imám-tan különbözteti meg a szunnita irányzattól. Ez alapján a *sía* az imámokat (akik a próféta családjából származnak) olyan tévedhetetlenséggel ruházza fel, ami transzcendens, isteni eredetű. A szunniták ezzel szemben sokkal inkább politikai színezetű hatalmat tulajdonítottak vezetőiknek, és a kalifa inkább politikai vezető volt, mint vallási. Az Omajjád kalifák idején olyannyira a világi és politikai színezetű uralkodó-felfogás került előtérbe, hogy a pénteki ima vezetését a kalifa inkább hatalmának reprezentációjaként, mintsem vallási aktusként fogta fel.

Fontos dolog megérteni, hogy a síita gondolkodásban mennyire rossz szemmel néznek az Omajjádokra. Mint azt már korábban említettük, az Omajjádok egy arisztokratikus mekkai klán volt, amely kezdetben élesen szemben állt Mohamed prófétával és annak szociális ígéhirdetésével és az olyan kijelentéseivel, mint „a legelőkelőbbek közöttetek azok, akik a legistenfélőbbek”.²⁰ Mohamed előtt Mekka és a Kába-kő szent hely volt az arab törzseknek, és mint ilyen, nagy befolyást (és bevételt) biztosított az itt élő gazdag családoknak, mint az Omajjádok. Ezt borította fel Mohamed és az iszlám terjedése, amelynek zászlaja alá az elégedetlenek és a szegények nagy számban csatlakoztak, ezért a kialakult szembenállásnak volt egy szociális jellege. Mohamed Mekkában kezdetben nagy ellenállással szembesült, ezért át is tette székhelyét a barátságosabb Medinába; ez a *hidzsra* vagy kivándorlás (amit sokszor helytelenül menekülésnek fordítanak). Mekka, a Kába-kő és politeista ősi hit városa, valamint a próféta városa, Medina között így volt egy olyan ellentét, amely elsősorban azon mekkai arisztokraták miatt alakult ki, akik az arab törzsek Kába-kőhöz való zárandoklatainak köszönhették gazdagságukat. A mekkaiak és a medinaiak több (meglehetősen véres) csatát vívtak egymással. Amikor már feltartóztathatatlanná vált Mohamed tanítása, és egyre nagyobb táborra tett szert, maguk a mekkaiak is meghajoltak előtte, az Omajjádok Mohamed ellenségeiből a harcostársaivá váltak. Mohamed jó taktikai érzékkel ismerte fel, hogy az arab törzsek meghódításának egyik kulcsa éppen a Kába-kő tisztelete. Így bevonulása után, bár leromboltatta a Kába körüli pogány jelképeket, de a fekete kő tiszteletét beemelte az iszlám vallásba.

A síiták és szunniták szétválása egyben Mohamed vejének, az egyszerű életstílusú, de vallásos Alinak és az gazdag Omajjádoknak a szembenállása is. Emellett nem annyira vallási, mint inkább közjogi-politikai kérdés. Ahogy Goldziher Ignác is rámutat: „Az iszlám szektái közjogi vitákból indultak ki. A politikai tételekhez csak később járulnak dogmatikai tanok is, melyek e szektákat az általános orthodoxiától megkülönböztetik. Az iszlámban kifejlődött harcok a khalifaság kérdése körül csoportosulnak. A szekták azon felelet szerint különböznek egymástól, melyet e kérdésre adnak: ki van jogosítva arra, hogy mint a próféta khalifája az igazhitűek élén álljon?”²¹ A síita–szunnita szembenállás vallásin túli jelentőségét mások is felismerték: „A legrégebbi iszlám szekták létüket nem vallási, hanem államjogi vonatkozású nézeteltéréseknek köszönhetik.”²²

A síita iszlámról természetesen nem beszélhetünk egységesen, hiszen ezen belül is több iskola létezik: így a tizenkettes, hetes, ötös síiták és az alaviták. Ezek közül a két leg-

²⁰ Idézi GOLDZIHHER Ignác: *Az iszlám története*, reprint, Anno, Budapest, 2000, 55.

²¹ *Uo.*, 53.

²² Helmuth von GLASENAPP: *Az öt világvallás*, Gondolat, Budapest, 1975, 410.

jelentősebb a tizenkettes és a hetes²³ síiták csoportja. A tizenkettes síitákhoz a síitáknak mintegy 80%-a tartozik, és az iszlám története során is végig ők voltak a jelentősebbek. Nevüket az általuk tisztelt imámok száma alapján kapták. Az imámok a síitáknál Ali (és Mohamed próféta) leszármazottai, a szunnitáknál jelölheti egyszerűen az imát vezető muszlimot (arabul az imám azt jelenti: 'aki elöl áll'), de ők a kalifát is imámnak nevezik, akiket azonban a síiták nem ismernek el imámnak. Tehát a síiták számára egyedül Ali volt jogos kalifa (mert ő Mohamed lányának férje, tehát a család tagja), és az ő utódai képezik az imámok sorát. Iránban a tizenkettes síia lett a hivatalos iszlám a Szafavida dinasztiának köszönhetően. A tizenkettes síiták hite szerint az utolsó imám eltűnt, rejtőzködik, ő a Megváltó (*Mahdi*), és várják a visszatérését.

A síita iszlám a vallás és a politika kapcsolatát eredendően máshogy fogja föl, mint a szunnita irányzat. A síita irányzatban az a vonás, amely az imámoknak tévedhetetlenséget tulajdonít, a *mollák* (síita papok) és méginkább az *ajatollahok* (tekintélyes síita hit tudósok) kezébe pedig a „rejtőzködő imám” visszatéréseig a közösség vezetését helyezi, kétségtelenül teokratikus vonásokat hordoz magán. Persze az iszlámnak kezdetben (épp a szunnita ág kizárólagossága miatt) nem feltétlenül volt velejárója a teokratikus berendezkedés: „A négy első khalifa alatt a mohammedán állam katonai szervezet; pusztán a militarismus alapján áll. Az omajjád dinasztiának idejében pedig a lehető legtávolabb áll a theokratiától. Ez idő alatt az uralkodónak és az államnak vallásos feladatai jóformán háttérbe szorulnak; az uralkodók és a képviselőik, a helytartók, határozottan és tudatosan megtagadnak minden kapcsolatot az iszlám vallásos feladataival. A theokratikus irány e korszakban nem a hivatalos iszlámban jelentkezik, hanem csupán azon ellenzéki áramlatokban, melyek az uralkodó szellem ellen kifejlődnek. A theokratia egy elnyomott kisebbség politikai hitvallása.”²⁴ A legfőbb ilyen ellenzéki áramlat a síita irányzat volt. Amely ráadásul 1501 (a Szafavidák) óta Iránban államvallássá lett, és mint ilyen, a teokrácia már nem egy „elnyomott kisebbség politikai hitvallása” lett.

Fontos szót ejtenünk a síita iszlám és a perzsa-iráni identitás szinte szükségszerű egymásra találásáról. Éppen a már korábban is említett dzsizja (vallási különadó) az, ami biztosította a zoroasztriánus vallás továbbélését, és bizonyos elemekben kölcsönösen hatottak egymásra az iszlámmal. A síita vallás és az ősi perzsa királyság intézménye (és ehhez kötődően a zoroasztrizmus) között kapcsolatot létesített egyrészt a leszármazáson alapuló legitimitás elve (lásd Ali és utódai), másrészt az a felfogás, melynek számára az uralkodó Isten földi képviselője. Erre a századforduló neves magyar iszlamistája, Goldziher Ignác is kiválóan rámutatott, amikor kiemelte, hogy a perzsa uralkodó-felfogásnak szerves része annak isteni természete és ezt a perzsa muszlimok csak a síita legitimizmus talaján állva tudták fenntartani, amelyben ugyanígy a prófétából annak utódaiba öröklődött az „isteni szikra”.²⁵

²³ A hetes síitákat vagy iszmáilitákat sokkal radikálisabbnak tartják. Nevüket annak köszönhetik, hogy hetedik imámként iszmáilt tisztelik, és azért hetesek, mert az első hat imámig a tizenkettes síitákéval megegyező láncolatot fogadnak el, a hetedik imám személyét illetően viszont eltérnek tőlük.

²⁴ GOLDZIHÉR: *I. m.*, 54–55.

²⁵ *Uo.*, 63–64.

Kerbela – a fordulópont és a kérlelhetetlen „seb”

Egy másik fontos, jellegzetesen síita rekvizitum az üldöztetés élménye. A síita–szunnita szembenállásnak nem csak a – már fentebb taglalt – leszármazási vita, a próféta halálát követő legitimációs különbözőség (vagyis hogy ki a jogos kalifa) adja a hátterét. Nem csupán a síiták számára a Próféta után legjobban tisztelt Ali²⁶ (a Próféta veje) társadalmi igazságosságot hirdető tanai, melyek termékeny talajba hullottak a fényűző és elnyomó arab (és szunnita) Omajjádokkal szembeni ellenszenvük miatt elégedetlenkedő irániak között. A szunnita–síita szembenállás egyik legkényesebb pontja egy történelmi esemény, a *kerbelai tragédia*. Ez volt egyúttal az addig nagyrészt politikai jellegű síizmus vallásos irányzattá válásának fordulópontja. Ali halála után a síita hívek Ali egyik fia, Husszein (vagy Hoszein) köré tömörültek. Mivel az Omajjádok nagy sereggel érkeztek, Husszeinnek fokozatosan mind több híve csordogált el. Végül a szunnita Omajjádok (Jazíd kalifa) serege a Kerbela melletti sivatagos részen körbevette Husszein táborát, amelyet ekkorra már csupán a legfanatikusabb síita hívek alkottak, összesen 72 harcos és asszonyaik. Husszein az óriási túlerő ellenére is összecsapott az ellenséggel, de az Omajjád sereg lemészárolta az ellenállókat, az összes férfi fejét levágta, a nőket pedig eladta rabszolgának. A kerbelai tragédia visszafordíthatatlanná tette a síiták és szunniták közti szembenállást. Ráadásul két fontos elemmel „gazdagította” a síita irányzatot: ezek a mártíromság és az önmarcangolás. Husszein mártírúma, a sok évszázados, többségi szunniták általi üldöztetéssel együtt az elnyomottság és egyúttal a kiválasztott, igazhitű kisebbség tudatát rajzolta bele a síita hívekbe. Husszein mártíromságáról, az igaz hitért való bátor halálról, azóta is megemlékeznek minden évben, az *Asura* ünnepén. Ezen az ünnepen a másik, jellegzetes síita hagyomány is feléled, amikor fehér ruhás férfiak láncokkal verik magukat, és karddal vágják meg a fejüket. A véres megemlékezés egyúttal önmarcangolás is, amely azt idézi fel, hogy Husszein halála előtt vezérüket sokan elhagyták, és nem mertek a segítségére sietni. Az *Asura* ünnepén zajlik a hagyományos iráni *tázie*, amelyet legjobban a passiójátékhoz lehetne hasonlítani. Ennek során szertartásosan és akkurátus részletességgel felidézik és bemutatják a kerbelai események lefolyását. A *tázie* a közönséget sokkoló és mély gyászba borító hatását már Vámbéry Ármin is megemlíti *Vándorlásaim és élményeim Persiában* című művében.²⁷ De Iránról szóló könyvében John Farndon is igen érzékletesen írja le ezt a vallási eseményt, amely a síita identitás egyik posztulátuma: „A hagyományos iráni *tázie* hihetetlenül intenzív érzelmi hatást vált ki mindazokból, akik valaha is szemtanúi voltak. A mohárrám elején (ez az iszlám év első hónapja, nagyjából a februárral esik egybe) egyes iráni falvak lakói minden évben színre viszik Husszein mártírúját. A jó szereplők énekelik, a rosszak prózában mondják el szö-

²⁶ Alit ma már a szunniták is tisztelik (ha nem is annyira, mint a síiták) mint kiváló harcost és vallási vezetőt és nem utolsósorban mint a próféta leszármazottainak apját. Kezdetben ez persze nem volt így, a síita–szunnita ellentét kialakulásának hajnalán, az Omajjád uralom alatt a pénteki szentbeszéd végén kötelező volt Alit megátkozni. Ezt végül a hatalmukat nem kis részben a síitáknak köszönhető Abbászidák törölték el végleg.

²⁷ VÁMBÉRY ÁRMIN: *Vándorlásaim és élményeim Persiában*, Heckenast, Pest, 1867 (hálózati verzió: www.terebess.hu/keletkultinfo/persial.html).

vegüket. A történetet mindenki kívülről tudja, az előadást néző nőket mégis magukkal ragadják az érzelmek: minden cselekményfordulaton úgy zokognak, mintha akkor és ott játszódna az események. Terence Ward *Searching for Hassan* (Hosszein nyomában) című könyvében leírja, hogy ismerőse, Fatima mindig sírva fakadt, amikor Hosszein legkisebb lánya, Szakene vizet kért. A történet szerint egy Abbász nevű fiatalember zsákban próbál vizet vinni neki, de az ellenség levágja a kezét, így a fogai között viszi el a zsákot a gyermeknek. Fatima szerint a színjáték legfájdalmasabb pillanata az, amikor az árvaságra jutott, síró gyerekeket magukra hagyják a sivatagban. Peter Brook, a híres színházi rendező így számol be a táziéről, amit látott: »És amikor [Hosszein] mártírhalált halt, a színház valósággá vált, nem volt többé különbség múlt és jelen között... Hosszein újra testet öltött; abban a pillanatban a falubeliek szeme láttára újra vértanúhalált halt.«²⁸

A fentiek tükrében sokkal érthetőbb, mi az a (néha elkeseredett) ellentét a szunnita és síita irányzat között, miért problémás az iszlámot egységesen szemlélő világpolitikai aktorok álláspontja, és mi teszi annyira szövevényessé a Közel-Kelet egyes államainak külkapcsolatait vagy belpolitikáját.

Hosszein ráadásul különösen fontos az iráni síitáknak, hiszen amikor az Omajjádok elfogták az utolsó Szászánida uralkodó lányát, akkor Hosszein feleségül vette, így gyakorlatilag összekötötte a perzsa királyi család és a Próféta családjának vérvonalát. A korábbi iráni vallás, a zoroasztrizmus pedig egyes elemeiben nagyon hasonló tanokat hirdetett a síita iszlámmal: például a világvége előtt megjelenő üdvözítőről, a messiásról (vö. „rejtőzködő imám” visszatérése). A síita iszlám és a zoroasztrizmus (és más korábbi iráni vallások) közötti kapcsolatra több szerző rámutat, így N. Rózsa Erzsébet is: „A síita iszlám felvétele tehát tudatos politikai döntés volt, amit azonban jelentősen megkönnyített az a tény, hogy a síita iszlám számos olyan elemet tartalmaz, amely megfelelt, vagy legalábbis nagyon hasonlított az iszlám előtti Szászánida birodalom vallásgyakorlatához.”²⁹ Helmuth von Glasenapp vélekedése szerint „Az ortodoxok és síiták között a Próféta utódlásáról vallott eltérő vélemények miatt támadt ellentét az idők során mindjobban elmélyült, részben azért, mert az utóbbiak az igazhitűek által irányadónak tekintett hagyományokat másként értelmezték, részben pedig azért, mert a sía uralomra jutott Perzsiában, és a perzsáknak az arabokkal és törökökkel szembeni ellenállása ebben a formában is megnyilvánult. Ehhez még hozzájárult az is, hogy egyes síita szekták eredetileg a pogány korból való nem muszlim elképzeléseket is bekebeleztek hitrendszerükbe; a szunniták küzdöttek ez ellen mint jogtalan hamisítások ellen.”³⁰

Hosszein még egy szempontból volt jelentős a síiták számára. Ez pedig az az elv, amit mi az európai politikatörténetben a zsarnokölés tanának nevezünk. Akárcsak Ali, Hosszein is a társadalmi igazságosságot és az elnyomók elleni harcot hirdette: „Ha egy ember Isten törvényeit megszegő uralkodót lát, és se szóval, se cselekedettel nem mutatja ki vele szemben érzett indulatait, Isten bizonyára a pokol tüzére veti.”³¹ Ez az elv Iránban

²⁸ FARNDON: *I. m.*, 31–32.

²⁹ N. RÓZSA: *I. m.*, 113.

³⁰ GLASENAPP: *I. m.*, 411.

³¹ Idézi FARNDON: *I. m.*, 30.

sokszor került a zászlajára azon mozgalmaknak, amelyek a fennálló hatalmat illegitimnek és elnyomónak tartották. Persze nem lett volna igazán sikeres iszlám irányzat a síita, ha ennek ellensúlyozására nem hozott volna létre egy ennek igencsak ellentmondó elvet, a *tekijét*. Hosszú évszázadokon keresztül szunnita „tengerben” élni igencsak veszélyes volt, és akár megsemmisítő is lett volna, ha síita teológia nem lett volna megengedőbb a hitvallás tekintetében. A *tekije* ugyanis megengedte, hogy a síita elrejtse hitét és akár szunnitának is vallja magát, ha a helyzet úgy kívánja. Ez tehát azt jelentette, hogy „a hit védelme érdekében az igazsággal szabadon lehetett bánni”.³²

Így tehát, ha összegezni akarjuk eddigi megállapításainkat, akkor kijelenthetjük: a Szafaavidák alatt fonódott össze végleg a perzsa hagyomány és a síita iszlám, sajátos iráni identitást hozva létre, amely a későbbi nemzeti identitás alapja lett. Az, hogy később a nemzeti identitást mennyire megingathatatlanak kiáltották ki, jól mutatja, hogy a mai Iráni Iszlám Köztársaság alkotmányában nem ismernek el etnikai kisebbségeket (pedig vannak kurdok, arabok, azeriek), csak vallási kisebbségeket. A síita iszlám otthonra lett Iránban több okból is. Egyrészt a korábbi iráni vallásokkal való hasonlóságai miatt (messiásvárás, Isten által irányított vezető, papi hierarchia). Másrészt mint a politikai riválistól megkülönböztető elem: először a szunnita arab Omajjádoktól, később a Török Birodalom szunnitáitól. Harmadrészt a síiták vértanúja, Husszein házasságával közvetlenül is összekapcsolta a síát a perzsa királyi dinasztiával. Negyedrészt Ali és leszármazottainak síita tisztelete feltűnő hasonlóságokat mutat az uralkodói leszármazásba mint transzcendens tényezőbe vetett ősi perzsa hittel.

Geopolitikai szempontból a szunnita–síita vetélkedést a két nagy regionális hatalom, Irán és Szaúd-Arábia versengése is jól leképezi. A környező arab országok Izraellel szembeni közös ellenszenvé azonban egy olyan újabb metszet, ami esetenként felülírja vagy egy időre háttérbe szorítja az iszlámon belüli konfliktusokat. Továbbá az amerikai külpolitikához való igazodás eltérő módszerei, a szunnitákon és síitákon belüli egyes irányzatok bonyolult alrendszerei, valamint az egyes monarchiák, uralkodócsaládok és kormányok szövevényes gazdasági érdekei teszik igen összetetté a képet. Ezért aligha tévedünk nagyot, ha leszögezzük: a régió még hosszú ideig a külpolitika iránt érdeklődők figyelmének középpontjában áll.

³² *Uo.*, 47.

Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola (mai Teleki Blanka Gimnázium), 1909

Református elemi népiskola, 1926